

بررسی و مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی با رویکردی به مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی**

بهاره رشتی ^۱، محمد کریم یوسف جمالی ^۲، ناصر جدیدی ^۳، فیض الله بوشاسب گوشه ^۴

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران قبل اسلام، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، bahareh_rashti@yahoo.com
^۲ (نویسنده مسئول) استاد گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، karimjamali.۲۰۰۰@gmail.com
^۳ دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، jadidi_naser@yahoo.com
^۴ استادیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران، f.boushasb@yahoo.com

چکیده

شهرسازی و معماری در دوره حکومت اشکانیان و ساسانیان در ایران دارای جایگاه و اهمیت ویژه‌ای بود. شیوه شهرسازی در دوره این دو حکومت تفاوت‌هایی داشت. نوع اداره سیاسی امپراطوری‌های پارتی و ساسانی ماهیتی متفاوت بود؛ این مسئله در نگرش به گسترش و احداث یا مرمت شهرها امری ضروری و کلیدی است. این پژوهش با رویکردی جامعه‌شناختی تحلیلی به دنبال مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی است. از نظر هدف جزو پژوهش‌های نظری بوده و به لحاظ ماهیت و روش کار، در ردیف پژوهش‌های تاریخی قرار می‌گیرد و به روش توصیفی تحلیلی تنظیم شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که تغییر ساختار شهرهای شطرنجی تا قبل از تسلط اشکانیان بر فلات ایران شکل گرفته بود. در این دوره، تبدیل آن به شهرهای دایره‌ای، جهت احداث کمربندی دفاعی حراستی و حفاظت بیشتر و دقیق‌تر از شهر حاصل این نگرش است. استفاده از مصالح ساختمانی بوم‌آورد در معماری اشکانی و احداث کاخ‌های باشکوه و آتشکده‌های مهم در دوره ساسانی که ریشه در ساختار دین‌باور امپراطوری ساسانی دارد از مشخصات بارز این نوشتار می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین و مقایسه عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در شهرسازی اشکانی و ساسانی.
۲. بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر در نگرش و تفکر شهرسازی در دو سلسله اشکانی و ساسانی.

سؤالات پژوهش:

۱. مهم‌ترین مؤلفه‌ها در تبیین و تحلیل عوامل مؤثر در شهرسازی دوره اشکانی و ساسانی چیست؟
۲. مهم‌ترین مشخصه در بررسی تأثیر اندیشه‌های هلنیستی بر شهرسازی اشکانیان چه بوده است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۷

دوره ۱۹

صفحه ۱۷۴ الی ۱۸۸

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۱۰/۲۵

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۱۰/۲۴

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

شهرسازی، دوره اشکانیان، دوره ساسانیان، سبک پارتی.

ارجاع به این مقاله

رشتی، بهاره، یوسف جمالی، محمدکریم، جدیدی، ناصر، بوشاسب گوشه، فیض الله. (۱۴۰۱). بررسی و مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی با رویکردی به مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی. مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۷)، ۱۷۴-۱۸۸.

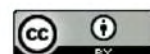

doi.org/10.22034/IAS.2021.28350.1610

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2021.28350.1610](https://doi.org/10.22034/IAS.2021.28350.1610)

این مقاله برگرفته از رساله دکتری/ پایان نامه "بهاره رشتی" با عنوان "تبیین، تحلیل و مقایسه عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در شهرسازی اشکانی و ساسانی" است که به راهنمایی دکتر "محمدکریم یوسف جمالی" و مشاوره دکتر "ناصر جدیدی" و "فیض الله بوشاسب گوشه" در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "نجف‌آباد" ارائه شده است

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

قبل از بررسی تطبیقی شهرسازی اشکانیان و ساسانیان با رویکرهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی توجه به این نکته ضروری است که ساختار اداره این دو امپراطوری به صورت بنیادین متفاوت بوده است. دو عامل حکومت دینی و ساختار سیاسی متمرکز ساسانی با امپراطوری تمرکززدایی پارتی دارای تفاوت جدی است. ساختار قومیتی ایران در دوره پارتی خود مبحثی قابل توجه است که تأثیر مستقیمی بر سبک و روش معماری و شهرسازی دارد. سه دوره متمایز گسترش این امپراطوری بهرت بود از: دوره هنر یونانی-ایرانی و در راستی سنت‌های هخامنشی و سلوکی؛ دوم الگوبرداری از هنر هخامنشی و حذف فرهنگ هلنیسم و سوم گسترش مرزهای امپراطوری از میان رودان و تأثیرپذیری متقابل از فضای هنری و سنت‌های غالب معماری و شهرسازی بین‌النهرین. این تنوع اندیشه‌ها در نوع نگرش به معماری و شهرسازی در دوره پارتی و استفاده از مصالح بوم‌آورد در جغرافیای گسترده ایران عصر اشکانی باعث شکل‌گیری سبک پارتی در کنار سبک‌های متداول معماری در دوره باستان شد؛ مهم‌ترین خصوصیت و ویژگی آن ابداع گنبد به‌جای سقف و پوشش‌های طاقی و قوسی بود. همین‌طور حیاط مرکزی که از مشخصات مهم معماری درون‌گرای ایرانی است در دوره اشکانی رسماً نمود عینی پیدا کرده است.

شهرسازی در دوره ساسانی از دو مؤلفه مهم پیروی کرد. ابتدا توجه به سنت‌های رایج باستانی ایران زمین که ریشه‌های هخامنشی و اشکانی داشت. دوم پررنگ‌شدن سنت‌های دینی و مذهبی که بر نظام متمرکز سیاسی استوار بود و ساخت کاخ‌های عظیم شاهنشاهی و آتشکده‌های مهم مذهبی را در دستور کار خود داشت. مصالح ساختمانی در این دوره خشت خام، خشت پخته و سنگ لاشه بود. مهم‌ترین دستاورد معماری این دوره، گچ‌بری‌های مثال‌زدنی ساسانی است که در معماری کاخ‌ها و آتشکده‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. همین‌طور به‌علت توجه به مقام شاهی و تمرکز سیاسی سلطنت ساخت شهرهای استراتژیک برای مقابله با اقوام بیابانگرد شمالی از جمله هپتالیان، ترکان و خزرها و همین‌طور اعراب منطقه جنوب در دستور کار قرار گرفت. بیشتر شهرها در این دوره با پسوند (ایران) یا خوره (فره) نامگذاری می‌شدند که این روش در اصل اشاره به اصطلاح اوستایی (ایران خورنه) است که با مفهوم شاهنشاهی و تسلط کامل شاه بر شهرها ارتباط مستقیم دارد.

در این پژوهش تلاش شده است ضمن بررسی و مطالعه منابع و مأخذ مرتبط با موضوع بحث به پژوهش‌های داخلی و مطالعات خارجی که بر محور مطالعات شهرسازی و معماری و همچنین عملکرد کشورداری دو امپراطوری مهم ایران باستان یعنی پارتیان و ساسانیان استوار بوده، تحلیلی صحیح و نزدیک به واقعیت ارائه دهیم. هدف در این بررسی، مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی با رویکردی بر سه محور اصلی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی بوده که این مقایسه در سه مؤلفه ذکرشده مورد بررسی قرار گرفته است.

درخصوص موضوع ای پژوهش باید گفت در مراجعه به کتب و اسناد مربوطه خصوصاً آثار فارسی اثری کاملاً منطبق با موضوع این پژوهش یافت نشد. اما به تألیفاتی اشاره خواهیم کرد که موضوعاتی مرتبط با بحث این مقاله داشته‌اند. ۱. پیگولوسکایا، نیناویکتورنا (۱۳۷۲) شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان ترجمه عنایت‌الله رضا، یکی از برجسته‌ترین آثاری است که محقق دانشمند شوروی بانو پیگولوسکایا پیرامون شهرهای غرب ایران به‌ویژه بین‌النهرین در عصر اشکانیان و ساسانیان زیر نظر موسسه تحقیقاتی سوربن فرانسه به رشته ی تحریر کشیده است. در این اثر گرچه هدف اصلی مؤلف بررسی جوانب متنوع تاریخ و فرهنگ ایران طی سده‌های سوم تا پنجم میلادی بود، به منظور روشن ساختن جهات مذکور، ناگزیر به شرح وضع شهرهای ایران در روزگار سلوکیان و پارتیان و ساسانیان شده و به مقایسه جهات اقتصادی و اجتماعی آن روزگار با عصر موردنظر پرداخته است.

پوپ (۱۳۷۰)، در کتاب معماری ایران، گونه‌های مختلف معماری ایران از قدیم‌ترین ایام تا پایان دوره صفویه را بررسی کرده است. کریستن‌سن، (۱۳۷۴) در کتاب ایران در زمان ساسانیان، به وضعیت شهرسازی ایران در دوره ساسانی اشاره کرده است. اهمیت این پژوهش در نگاه میان رشته‌ای به موضوعات اساسی چون معماری، شهرسازی، عملکرد سیاسی اجتماعی فرهنگی دو امپراطوری اشکانی و ساسانی است که سبک‌های رایج در ساخت و ساز استفاده از مصالح ساختمانی در موقعیت‌های جغرافیایی متفاوت و اعمال سیاست‌های خاص تهاجمی و تدافعی امپراطوری‌های موردنظر را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. این پژوهش بر یک سوال اصلی و دو سوال فرعی استوار است که عبارتند از: مهم‌ترین ویژگی در بررسی و مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی با رویکردی بر مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی چیست؟ عامل سیاسی در مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی چه جایگاهی دارد؟ عامل اجتماعی چه نقشی در مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی دارد؟ عامل فرهنگی چه تأثیری بر شهرسازی اشکانی و ساسانی داشته است؟ در پاسخ به سؤال اصلی فرضیه زیر ارائه شده است: مهم‌ترین ویژگی توجه به نظام متمرکز سیاسی در دوره ساسانی با محوریت مذهب و نظام سیاسی تمرکزگرای اشکانی که بر دو مؤلفه اجتماعی و فرهنگی تأثیر مستقیم داشته است. این پژوهش در حوزه مطالعات تاریخی با محوریت شهرسازی و معماری اشکانی و ساسانی تنظیم شده که دریچه‌ای نو در تحلیل‌های بین‌رشته‌ای گشوده است. روش گردآوری مطالب این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای بوده است و به لحاظ شیوه کار به صورت تحلیلی توصیفی به نگارش درآمده است. جمع‌بندی نهایی این پژوهش تحلیل و نگرش تاریخی به چگونگی ایجاد و گسترش سبک پارتی و استفاده از مصالح خاص و بوم‌آورد بوده است، در دو سلسله اشکانی و ساسانی بوده است.

۱. عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در شهرسازی دوره اشکانی

الف) عوامل سیاسی

قبل از پرداختن به عوامل سیاسی در شهرسازی دوره اشکانی باید به این نکته مهم توجه داشت که به دلیل گستردگی امپراتوری اشکانی در دوران اوج و شکوهش و تنوع و گوناگونی سنت‌ها و آداب و رسوم این موزاییک قومی سبک مشخصی در معماری و شهرسازی دوره اشکانی وجود نداشته است. اما با این وجود، برخی از بناهای این دوره دارای سبک و مشخصات معماری اشکانی هستند (کالج، ۱۳۹۱: ۱۰۲). به دلیل اینکه ایران به خاطر وضعیت جغرافیایی همیشه در معرض حمله‌ها و تهاجم ملل و اقوام قبایل مجاور قرار داشته حاکمان کشور شهرهای مرزی و تدافعی را در نقاط حساس احداث می‌کردند (موسوی، ۱۳۷۴: ۴۸۵).

به همین دلیل شهرها را بر بالای بلندی‌های دست نیافتنی یا کنار رودخانه یا از یک سو به یک کوه بلند و از سوی دیگر به یک رودخانه پر آب قرار می‌دادند (مجتهدزاده، ۱۳۷۷: ۶۶). شهرهای قدرت مدار معمولاً با سبکی باشکوه و از مصالح ساختمانی مرغوب ساخته شده‌اند (سلطانی و نامداران، ۱۳۸۹: ۱۲۵). استحکامات دفاعی و نظامی در اطراف شهر قرار داشت و محل سکونت نظامیان و سپاهیان که دفاع شهر را به عهده داشتند، در کنار دیوارهای شهر بود. انبارهای اسلحه و مهمات نیز نزدیک دیوار شهر قرار می‌گرفتند. گاه برپا کردن مؤسسات نظامی و دفاعی به پیدایش شهرها می‌انجامید (شکویی، ۱۳۷۳: ۶۶). دستاورد بزرگ شهرسازی اشکانیان پی بردن به اهمیت شهرسازی دایره‌ای شکل بود؛ زیرا دفاع و محافظت از آن با ساخت و بنا استحکامات کمتر و کارایی بیشتر کاربردی‌تر می‌کرد. به همین دلیل پس از فتح شهرهای یونانی که با الگوی مستطیلی شکل بنا شده بود با ساخت حصار دایره‌ای در اطراف شهر آن را به فرمی مدور بدل

می‌کردند. همچنین اشکانیان موفق به احداث شهرهای دایره‌ای شکل نظیر نسا، مرو، تیسفون، دارابگرد و الحضر گردیدند (سرافراز، ۱۳۹۱: ۲۱۵).

ب) عوامل اجتماعی

قبل از پرداختن به رویکرد اجتماعی شهرسازی در دوره اشکانی و مقایسه آن با دوره ساسانی شایان توجه است که توضیح مختصری از نظام اجتماعی عصر اشکانی ارائه داده و آن را با نظام ساسانی مقایسه کنیم تا شباهت‌ها و تفاوت‌های کلی در نگرش شهرسازی مشخص شود.

جامعه ایلی همراه با جامعه روستایی و بخشی از جامعه شهری-بخشی که نه به‌عنوان شهروند بلکه به‌عنوان خارجی تلقی می‌شد موفق گردید تا دولت اشکانی را بر پهنه وسیعی از ایران آن روزگاران مستقر سازد. این دولت به‌سرعت سازمان دودمانی و عشیرتی را دگرگون کرده و به آن شکلی کاملاً دولتی می‌بخشد و برای اولین و آخرین بار در تاریخ ایران نوعی دولت مرکزی مبتنی بر تفاهم دودمان‌های متشکل را شکل بخشد.

شهر پارتی در دولت اشکانی مرکز اصلی حیات سیاسی این دولت و مکان اصلی تصمیم‌گیری‌های دولت و مشورت ارکان دودمانی است. جمع‌بندی افکار عمومی در شهر در بسیاری از موارد منجر به تصمیم‌گیری‌های بسیار مهم می‌شود. حضور همیشگی نمایندگان جوامع ایلی و روستایی در شهر منجر به ترکیب و درهم‌تنیدگی بیش از پیش سه جامعه ایلی، روستایی و شهری می‌گردد. به پیروی از چنین مفاهیمی شار پارتی محل استقرار طبقاتی است که نشانگر دگرگونی‌های تاریخی هستند که این طبقات شامل اشرافیت دودمانی، دیوانسالاران و نظامیان، مغان و روحانیون اشرافیت دهقانی و بازرگانان و پیشه‌وران می‌باشد.

دولت اشکانی کانون زیستی جدید و شاری تازه را برپا می‌دارد و شکل دایره را برای شهرهای خود مانند دو شهر نسا در ماوراءالنهر و فیروزآباد فارس اختیار می‌کند. مهم‌ترین نمودهای ساختار اجتماعی شهرها در هر دوره در مکان‌های عمومی چون بازار، میدان‌های اصلی و تجمع‌های تفریحی قابل ذکر است. در نهایت سبک رایج منحصربه‌فرد در دوره اشکانی ثبت پارتی نامیده شده که نام یکی از شیوه‌های معماری ایرانی است (فلاح فر، ۱۳۷۹: ۶۳).

ج) عوامل فرهنگی

شاهنشاهی اشکانی بنا به دلایل متعدد از نظر تاریخ‌نگاران ثبت دقیق رویدادهای هنری، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی دچار نقص و کمبود شدید است. از همین‌رو، پرداختن به هنر اشکانیان و بررسی تأثیرات متقابل آن بر جوامع همجوار این امپراتوری قدری مشکل می‌نماید. اما در سده بیستم میلادی میخائیل ایوانویچ راستو فستیج در راستای حفاری‌های خود در منطقه دورا اورپوس در سوریه با تطبیق اکتشافات خود به کشفیات منطقه پالمیرا و ایران و قسمت‌های شمالی هندوستان در زمینه‌های باستان‌شناختی سده‌های اول میلادی به هنری منحصربه‌فرد برخورد کرد و از آن به‌عنوان هنر پارتی یاد شد. یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های این هنر توجه به چهره‌نگاری بود که بعدها از طریق راه شاهنشاهی بیزانس به اروپا راه پیدا کرد. نمادهای این سبک هنری در سکه‌های دوره پارتی و آثار به‌جا مانده در پالمیرا کاملاً مشهود است (بیکر، ۱۹۸۲: ۷). استدلال صاحب‌نظران در خصوص تعلق این سبک هنری به اشکانیان وجود یافته‌های باستانی در منطقه فرات میانه می‌باشد به‌صورتی که در خارج از منطقه فرات میانی مدرکی دال بر استفاده از آن در آثار به‌جای مانده یافت نشده است و تنها ایده چهره‌محوری به‌عنوان یک سبک هنری خاص به سرزمین‌های همجوار خصوصاً هنر سده‌های میانی اروپا راه یافت (میلر، ۱۹۹۳: ۳۲۹).

در بیان عوامل فرهنگی شهرسازی در دوره اشکانی مهم‌ترین مؤلفه را می‌توان تأثیر آموزه‌های مذهبی و قواعد و قوانین جاری در آن دانست. تأثیر آموزه‌های مذهبی در پیدایش کهن‌ترین شهرها تا حدی بوده است که پاره‌ای از پژوهشگران معتقدند این رویکرد در شهرسازی تبلور بر کالبدی ایده مسلط در شکل‌گیری محیط‌های زندگی انسانی است (محمدی، ۱۳۷۹: ۹۵).

در بعضی از نتایج به‌دست آمده در تحقیقات باستان‌شناسی می‌توان به وجود شهرهای اشاره کرد. معابد و پرستشگاه‌ها مکانی جهت داد و ستد محصولات اصلی معیشت مردم بوده است، هرچند شکل‌گیری برخی از شهرها در دوره کهن با هسته و محوریت یک آتشکده در مرتفع‌ترین مکان شهر اشاره به همین مفهوم داشته باشد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۷: ۳۵۳). یکی از بارزترین نمونه‌های شهرسازی در دوره اشکانی که رویکردی فرهنگی مذهبی دارد شهر نسا یا مرداد کرت، سرخ کتل و صد دروازه می‌باشد (هرمان، ۱۳۷۳: ۳۵؛ رایس، ۱۳۷۲: ۱۳۶؛ هانسمن، ۱۹۷۴: ۱۷).

۲. عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در شهرسازی دوره ساسانی

الف) عوامل سیاسی

سرزمین ایران در دوره ساسانیان ایران شهر کشور ایران نامیده می‌شد (دوستخواه، ۱۳۷۹: ۴۲۶). ایرانشهر از دو جزء ایران + شهر تشکیل شده است. ایران شهر به معنی کشور ایران می‌باشد (شهیدی، ۱۳۶۵: ۷۶). حکومت ساسانیان با شکست اردوان پنجم آخرین پادشاه اشکانی توسط اردشیر بابکان آغاز شد. ساسانیان موفق شدن ایرانیان را پس از هخامنشیان به صورت یکپارچه در آورده و متحد سازند و آن را ایران شهر بنامند. فرمانروایی ایشان در فاصله زمانی ۲۲۶ تا ۶۵۱ محقق شده است (کریستین‌سن، ۱۳۴۵: ۱۴۸). آنچه به صورت خلاصه از مهم‌ترین ویژگی نظام سیاسی شاهنشاهی ساسانی می‌توان بیان داشت وجود یک نظام متمرکز و قوی است که با نظارت دولت مرکزی شاهنشاهی ساسانی بر تمام ارکان و بدنه جامعه استقلال خود را حفظ کرده بود و در ابعاد اقتصادی و فرهنگی هم شکوفایی در خور توجهی بخشیده بود. احداث شهرهای سیاسی، اداری و نظامی در دوره ساسانی از الگوی کلی استقرار ارکان دولت و نهادهای اداری و سیاسی و اداره آن توسط پادشاه تبعیت می‌کرد (مهریزی، ۱۳۹۲: ۷۰) و حکام محلی بدون اجازه و دستور مقام سلطنت مجوز ساخت شهر را نداشتند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۷: ۴۱-۴۰). از سوی دیگر، استقرار جغرافیایی ایران در وضعیت حدفاصل بودن، این سرزمین را همواره در معرض هجوم اقوام مختلف قرار می‌داد. توجه به تهدید اقوام شمالی خصوصاً ترکان و هپتالیان از اهم موضوعات سیاسی عصر ساسانی بود (دل‌اوایسیره، ۲۰۱۴: ۱۸۳). حاکمان جهت محافظت دقیق‌تر از مرزهای کشور دست به احداث شهرهای مرزی در نقاط استراتژیک می‌زدند (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۴۵). عامل پدافندی در شهرهای داخل مرزها مانند پلان بافت شهر، ارتفاع و ستبری حصار، پهنای خندق، شکل برج‌ها و دروازه‌ها، چگونگی شبکه‌ها و تقسیم‌بندی‌های داخل شهر و بالاخره کهن دژ مورد توجه قرار گیرد (ورجاوند، ۱۳۷۰: ۹). به همین خاطر، شیوه و سنت طرح‌افکنی شهرها در اوایل ساسانی گرد مانند شهرهای فیروزآباد و دارابگرد بوده است؛ برای نمونه، شهر بیشاپور از دو طرف محصور به کوه و رودخانه بوده است. همین‌طور در راستای دنبال کردن همین برنامه سیاسی نظامی دولت ساسانی در جنگ‌های ایران و روم اسرای جنگی را در نواحی دوردست کشور اسکان می‌داد و در لشکرکشی‌های خود گاهی تمام سکنه یک شهر یا یک ناحیه را کوچ داده در یکی از نقاط داخلی کشور مستقر می‌کردند (بهرامی، ۱۳۵۶: ۲۱۷). از مهم‌ترین شهرهای سیاسی دوره ساسانیان می‌توان از اردشیرخوره، تیسفون، جندی‌شاپور و دربند نام برد (مستوفی، ۱۳۸۱: ۲۵۴).

ب) عوامل اجتماعی

شهرسازی با رویکردی اجتماعی در دوره ساسانی دارای تفاوت‌ها و شباهت‌های قابل اعتنایی نسبت به دوره پارتی است قبل از پرداختن به این بخش از پژوهش مختصات نظام اجتماعی دوره ساسانی را به صورت مختصر بیان می‌کنیم و خصوصیات آن را برمی‌شمیریم. مهم‌ترین رویکرد اجتماعی در شهرسازی دوره ساسانی در واقع همان نفس احداث شهرها بوده و جهت رفاه عمومی و اسکان طبقات اجتماعی احداث می‌شد البته به غیر از شهرهایی که رویکرد اصلی در احداث آن‌ها عوامل نظامی و سیاسی و اقتصادی بوده است (مقیم‌زاده، ۲۰۱۷: ۶۷۰). در دوره ساسانی هر کدام و طبقات دیوان و رئیس مخصوص داشتند (طبری، ۱۳۷۵: ۶۲۶) که لزوماً از اعضای آن طبقه نبودند طراحی پیچیده برای جابجایی طبقات وجود داشت و آن را بسیار سخت دشوار می‌کرد مگر با رضایت شاهنشاه و تصمیم انجمن متشکل از مقامات سیاسی و نظامی و مذهبی و گذراندن مراحل چند آن هم در طبقات (کریستین‌سن، ۱۳۷۴: ۳۹).

با توصیف متفاوتی که منابع طبقات این دوره دارند افسران به همان طبقاتی اشاره کردند که تحت نظر آن‌ها را اعضا اربعه خوانده است که "سر آن پادشاه است، عضو اول اصحاب دین و این عضو دیگر بار اصناف است، احکام و باد و زهاد و سندنه و معلمان، و عضو دوم مقاتل، یعنی مردان کارزار، عضو سوم کتاب و ایشان نیز و ایشان نیز بر طبقات اند و عضو چهارم را «مهنه» خوانند و ایشان برزگران" (مینوی، ۱۳۵۴: ۵۷).

حکومت ساسانیان که خود یکی از هفت خاندان اشرافی رانی دوره اشکانیان بود، نظام طبقاتی به ارث رسیده دارای جزئیات بیشتر به‌ویژه در بالای ساختار اجتماعی سیاسی و فرهنگی بود (شکی، ۱۳۸۵: ۱۶). ساسانیان با پی‌ریزی ایرانشهر هنجارهای روستایی و نیز ساختار طبقاتی آن را به جامعه درون فلات ایران انتقال دادند با این حال جامعه موجود جامعه حیاتی و چادرنشین دوران کهن بود و ویژگی‌هایی داشت که در دوران هخامنشی و سپس اشکانی پرورده شد و توسعه یافته بود (دریایی، ۱۳۸۳: ۱۴۱). احداث شهرها وجه مشخص و اصلی برنامه دولت ساسانی بود که پیامدهای سیاسی اجتماعی و اقتصادی خاصی در جامعه ایران داشت به همین دلیل بایستی به شهر و سازمان‌های اجتماعی در شهرها بیشتر توجه کنیم تا تاریخ اجتماعی ایران را دریابیم (یوسفی فر، ۱۳۸۹: ۱۶۶).

ج) عوامل فرهنگی

ساخت کاخ‌ها و عمارت‌های سلطنتی و آتشکده‌ها مهم‌ترین آثار معماری دوره ساسانی به‌شمار می‌آیند و چه بسا می‌توان نگاه فرهنگی از زاویه خاص با آن‌ها داشت. در این بخش معماری و کارکرد فرهنگی آتشکده در دوره ساسانی را با وسعت یافتن آیین زرتشت در این دوره تاریخی و نفوذ اندیشه‌های زرتشتی در بین طبقات فرودست و پایین جامعه تحلیل خواهیم کرد.

معماری آتشکده‌های دوره ساسانیان به صورت یک بنای چهار ضلعی گنبددار بوده است و آن را چهارستون نگاه می‌داشتند برخی از این گنبدها با آجر و ردیفی از سنگ بودند و بقایای آن تا به امروز نیز وجود دارد، این بناها به نام چهارطاقی نیز معروف هستند. در سکه‌های شاپور اول آتشکده به صورت ستونی بزرگ و چهار ضلعی ساخته شده است (کال، ۲۰۰۸: ۸۲۲). نگاه فرهنگی ما به معماری آتشکده‌ها به نوعی از این برداشت نشأت می‌گیرد که کاربردهای متعدد آن قابل اعتناست برای مثال؛ در کنار آتشکده محلی برای برگزاری جشن‌های ملی و مذهبی همچون مهرگان سده و نوروز بوده است (مولتون، ۱۳۸۴: ۱۸۴). آتشکده‌ها گاهی نقش محلی برای قضاوت را هم داشتند و از آنجاکه زرتشتیان ایزدمهر را مسئول رسیدگی به اعمال آدمی می‌دانند به آتشکده‌ها «دار» یا «در مهر» نیز می‌گفتند. در گذشته طبابت

هم در آتشکده انجام می‌گرفت؛ آتشکده‌ها به‌نوعی مدارس علمیه بودند و دروس دینی در آن‌ها تدریس می‌شد. علاوه بر تمام این‌ها، آتشکده‌ها محل نگهداری غنائم و هدایا و بیت‌المال و موقوفات بوده است (اورشیدی، ۱۳۷۹: ۱۱-۱۲). برخی ایران‌شناسان شکل‌گیری و تاسیس آتشکده را به زمان هخامنشیان مربوط می‌دانند (بویس، ۱۳۹۰: ۴۱۳). اما تصریح به نام آتشکده در دوره ساسانی بیشتر و شفاف‌تر صورت پذیرفته است که "کرتیر" در کتیبه خود به روشنی از آن نام می‌برد (کریستین سن، ۱۰۳). در باب تعریف واژه چهارطاقی می‌توان گفت چهارطاقی، قبه و گنبدی است که بر چهار پایه و ستون استوار باشد؛ سطحی که زیر آن قرار می‌گیرد مربع است؛ ستون‌ها بر گوشه‌های آن قرار دارد و هر دو ستون از بالا با طاق و هلالی به یکدیگر متصل می‌شوند و قبه و گنبد بر این طاق‌ها و ستون‌ها نهاده می‌شود و در میان ستون‌ها در و دیواره‌ای وجود ندارد (کاووسی، ۱۳۹۶: ۸۴؛ سلطان‌زاده، فیروزمندی، ۲۰۰۲: ۲۵۵؛ وندنبرگ، ۱۳۷۹: ۲۲۲-۲۲۳). در دوره ساسانی روند شکل‌گیری آتشکده‌ها و تکامل آن‌ها از موارد حائز اهمیت و ویژه در این دوره است. این امر را می‌توان در اعمال متولیان مذهبی پیرامون تخریب آتشکده‌های ادوار پیشین، به‌ویژه اشکانی ملاحظه کرد (بویس، ۱۳۸۹: ۱۳۸).

طرح کاخ‌ها (فیروزآباد و سروستان) معمولاً مرکب از دو قسمت است: اول ایوان‌هایی مخصوص پذیرایی، مانند تالار بار که از سه طرف بسته و از یک طرف باز است و با طاق گهواره‌ای شکلی پوشیده شده و در عقب آن حیات‌هایی وجود دارد که در اطرافش اطاق‌هایی برای سکونت ساخته شده است. معماران ساسانی طاق‌های گهواره‌ای شکل و گنبدهایی که روی پایه چهارگوش قرار گرفته است زیاد به‌کار برده‌اند. از تشریفات مذهبی آنان که مربوط به عموم مردم بوده است در اطراف چهارطاقی انجام می‌گرفت؛ آتشی که در زیر آن روشن می‌شد از محل محفوظی که در مجاورت تا چهارطاقی قرار داشته به آن محل آورده می‌شد (وندن برگ، ۱۳۷۹: ۲۲۲-۲۲۳). در شهرها و روستاها، آتشکده‌ها برقرار بود که البته اهمیت آتشکده‌ها یکسان نبود. از آنجاکه در سنت آریاییان طبقه‌بندی جامعه وجود داشت به خاطر همین در نزد زرتشتیان سه آتشکده از اهمیت خاصی برخوردار بود. هر یک از آتشکده‌ها مخصوص طبقه خاص بوده است که هر سه آتش را خود هورامزدا برای پاسبانی جهان فراز آفرید (بهار، ۱۳۸۲: ۱۸). آتشکده آذرگشنسب که به طبقه پادشاهان و جنگاوران تعلق دارد. (خزرجی، ۱۳۵۴: ۴۰). آتشکده آذر فرنبغ که ویژه طبقه روحانیون بوده است (گیمن، ۱۳۷۵: ۱۲۸). آتشکده آذر برزین مهر به طبقه کشاورزان و رعایا تعلق داشته است (کانپا، ۲۰۱۷: ۱۲۰).

در روزگار ساسانیان تقریباً همه هنرها رونق و پیشرفت فوق‌العاده‌ای داشتند. اما برخی شاخه‌های هنری مانند معماری مجسمه‌سازی و گچ‌بری که در ارتباط مستقیم با هنر تشریفاتی و درباری بودند از توجه و خلاقیت بیشتر برخوردار بودند (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۲۷). در روزگار ساسانیان علاوه بر جنبه‌های کاربردی گچ به‌صورت ملات و یا پوشش دیوارها و همچنین گچ‌بری کننده‌کاری، گچ‌بری قالبی (قالب‌گیری که برای به‌وجود آوردن نقوش و طرح‌ها و شکل‌های موردنظر) نیز متداول شده است. هرچند بعضی از محققین وجود تکنیک گچ‌بری قالبی را در دوره ساسانی انکار می‌کنند اما قطعات گچ‌بری بسیاری از این دوران به‌دست آمده که به‌طور مشخص به روش قالب‌گیری ساخته شده‌اند که می‌توان از گچ‌بری‌های به‌دست آمده چال ترخان نام برد. در این گچ‌بری‌ها مضامین گچ‌بری جداگانه قالب‌گیری شده و سپس در کنار هم قرار داده شدند (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۹۵). از دوران ساسانی مهم‌ترین گچ‌بری از نیشابور، حوالی ری، تیسفون، کیش، بین‌النهرین، دامغان و تخت سلیمان بوده است. غیر از آن‌ها، قطعات بسیاری هم هست که از طریق خرید و فروش اشیای هنری به موزه‌ها راه یافته‌اند (شیپمن، ۱۳۹۰: ۱۴۵).

۳. مقایسه عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در شهرسازی اشکانی و ساسانی

رویکردهای متعدد را می‌توان در شهرسازی اشکانی برشمرد که که عیناً در دوره ساسانی تکرار شده و به صورت یک ضرورت غیرقابل انکار مورد استفاده قرار گرفته است. این رویکردها در عوامل سیاسی، نظامی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی و در برخی موارد اقتصادی، قابل بیان است.

الف) عوامل سیاسی

در دوره اشکانیان استراتژی امنیتی در حوزه تهاجمات خارجی از اهم موضوعات در شهرسازی بود موضوعی که عیناً در دوره ساسانی تکرار شد جلوگیری از تهاجمات امپراطوری روم از غرب و حملات مکرر بیانگردان منطقه شمال و شرق باعث شد شهرهای جدید در این مناطق ساخته یا استحکامات قدیمی تقویت یا مرمت شوند. (گیرشمن، ۱۳۹۱، ۳۴؛ حاجی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۴).

این شهرها دارای مشخصات خاص بودند؛ یعنی حصاری خارجی داشتند و در اطراف حصار خندق حفر شده بود. ارگ حکومتی که ساختمان سیاسی اداری شهر بود، در مرتفع‌ترین بخش شهر احداث می‌شد و مناطق مسکونی اشراف، پیشه‌وران و سپس کشاورزان قرار داشت که هر کدام از این مناطق خود حصاری جداگانه داشت. این شهرها عموماً دارای شمایل مربع، مستطیل یا بیضی بودند که اشکانیان جهت دفاع آسان‌تر از شهر پلان مدور چند ضلعی را مورد استفاده قرار دادند. با تقویت بنیه سیاسی پارتیان و استحکام ارکان امپراطوری، ساخت قلعه شهرها متوقف شد و ساخت و احداث شهرها در غرب امپراطوری، بین‌النهرین و حتی آسیای صغیر شدت یافت. این روش در دوره ساسانیان هم اعمال شد و علت اصلی آن جلوگیری از نفوذ و گسترش قدرت رومیان بود. در همین راستا و با انتقال هسته‌های قدرت از شرق به غرب پارتیان تیسفون را که ابتدا یک اردوگاه نظامی در برابر هجوم سلوکیان بود پایتخت خود قرار دادند و در گسترش آن کوشیدند. در همین راستا، شهرهایی چون هترا و دوراوپوس را ساختند. این شهرها به علت قرار گرفتن بر سر راه ابریشم رونق تجاری و اقتصادی ایرانیان را بهبود بخشیدند (حاجی‌زاده، ۱۴).

ب) عوامل اجتماعی

در ابتدای تسلط پارتیان بر متصرفات سلوکیان مسأله مهم وجود شهرهای یونانی و اجتماعات نظامیان بود که در مسیرهای نظامی یا بازرگانی پراکنده بودند. ایشان از خود مختاری نسبی برخوردار بوده حقوق و امتیازات خاص داشتند و در اداره امور داخلی از رسوم و قوانین خود تبعیت می‌کردند. حکومت این شهرها تقریباً به صورت جمهوری وار اداره می‌شد. (پیرنیا، ۱۳۴۴: ۲۶۵۴؛ راوندی، ۱۳۸۴: ۵۷۲-۵۷۳؛ مشکور، ۱۴۷-۱۴۸؛ سایکس، ۱۳۸۰: ۱۳۲۳).

هنگامی که شاهان پارتی ایران و نواحی بین‌النهرین را گشودند، در آغاز از شهرها و فرهنگ هلنی حمایت کردند، زیرا که برهم زدن نظم موجود و بازگشت به وضع پیش از اسکندر یا ایجاد وضعی جدید برخلاف منافع حکومت پارت بود (طرفداری، ۱۳۹۵: ۱۱).

پس از تسلط کامل پارتیان بر متصرفات خود و قوت گرفتن ارکان سلطنت وضعیت این شهرهای یونانی تغییر کرد. شوراها شهر غالب اصلی خود را از دست دادند و به غیر از اهالی یونانی که اداره امور شهر را برعهده داشتند نمایندگان ساکنان بومی و از ایشان بیشتر ایرانیان و آرامیان امور اداری شهر را در دست گرفتند. فرم اصلی اداره شهر تغییر کرد و صورتی از الیگارشسی مدل اداره شهر شد. رفته‌رفته، پولیس‌های یونانی و شهرهای محلی تحت نفوذ عوامل بسیاری درهم ادغام شدند و ساختار اجتماعی جدیدی را شکل دادند؛ از جمله بزرگ‌ترین و عمده‌ترین این پولیس‌های آزاد و

دارای استقلال محلی، شهرهای سلوکیه، شوش، دورا- اورپوس بودند که همچنان ویژگی‌های نظامی، بازرگانی و کشاورزی خود را در دوران پارت‌ها حفظ کردند. پارت‌ها زمین‌های سکنه آن‌ها را بدان‌ها واگذارند و در وضع اجتماعی و اقتصادی آنان دخالتی نکردند و حتی پادگان یونانیان را هم بر جای خود باقی گذاشتند. حکام این شهرها از افراد خاندان‌های محلی و از جانب شاه یا شهر انتخاب می‌شدند و شهرها اجتماعات خود را همچنان حفظ کردند. بدین ترتیب، تفاهم بین دو قوم یونانیان و پارتیان که در جوار هم می‌زیستند ادامه یافت (طرفداری، ۱۴). پارتیان شهرهای دیگر ایران زمین را که قدمت بیش‌تری داشتند و یا دوران سلوکیان ایجاد شده بودند، حفظ کردند و در مرمت آن کوشیدند. آن‌ها شهرهای دیگری نیز بنیان نهادند که ارتباط بین مردم در مناطق گوناگون کشور را سهل‌تر و بیشتر کرد. در نتیجه، دادوستد و معاملات بین آنان سهل‌تر شد. این اقدامات به‌طور کلی، موجب ترقی جوامع شهری و پیشرفت صنعت و حرفه‌ها در شهرها و روستاها و تقویت بنیه مالی مردم شد (مالکوم کالج، ۲۱). به‌نظر می‌رسد توسعه شهرنشینی در دوره اشکانی افزایش جمعیت عاملی در جهت ایجاد شهرهای جدید باشد. پس از به قدرت رسیدن پارت‌ها، تحولات اقتصادی و اجتماعی کشور نسبت به عهد سلوکیان، از آهنگی آهسته و تدریجی برخوردار شد.

بنیان اقتصادی کشور نخست بر کشاورزی و سپس بر بازرگانی استوار بود. پیشه‌وران و بازرگانان در اثر رونق تجارت و اهمیت شهرها، نسبت به دوره‌های پیشین از اعتبار اجتماعی قابل ملاحظه‌ای برخوردار شدند. رونق تجارت، صنعت و کشاورزی باعث افزایش روزافزون جمعیت شد. شهرهای قدیم توانایی پذیرش جمعیت را نداشتند؛ بنابراین شهرهای جدیدی ایجاد شدند. با تأسیس سلسه ساسانی شهرسازی تا دوره شاپور اول به‌صورت منسجم دنبال نشد و سیاست کلی ساسانیان ادامه فتوحات و تسلط اداری سیاسی بر کل متصرفات بود؛ در همین راستا، شهرهایی ساخته و برخی بناهای کهن تخریب و ویران شد. مسلماً افزایش سریع شهرهای شاهی نموداری از سیر تکاملی اصلی تمرکز در کشور بود. گذشته از تعویض نام شهرها و نواحی شاهنشاهی شاهنشاهان ساسانی با ساختن شهرهای جدید سعی در بی‌اعتبار ساختن شهرهای دوران اشکانی داشتند» (بیانی، ۱۳۵۵: ۴۹ و ۴۷). آنچه که شهرسازی ساسانیان را به دوره اشکانیان متفاوت می‌کند در شیوه اداره شهرها و نقش شهر در یک جامعه ساسانی است. «به‌هنگام پدیدآمدن شهرهای نو بنیاد و احیای شهرهای کهن ایران طی سده‌های سوم و چهارم میلادی دیگر اثری از خودمختاری‌های موجود در نظام پلیسی مشهود نبود زیرا با از میان رفتن یونانیان و مقدونیان و استحاله آنان در مردم محلی و اهالی بومی نظام پلیسی اهمیت خود را در شهرها از دست داد. اغلب آن‌ها به شهرهای شاهی بدل شدند؛ شهرهای شاهی از سوی شاهنشاه بنیان می‌یافتند و وابسته به او بودند. در بیشتر شهرهای شاهی کاخ‌ها و اقامتگاه‌های شاه و اعضای خانواده وی قرار داشتند از سده سوم میلادی هیچ خبری پیرامون نظام پلیس در شهرهای ایران نمی‌یابیم. نظام پلیسی به پدیده‌ای منسوخ بدل شده بود نه تنها در شهرهای نو بنیاد که در شهرهای قدیمی و کهن نیز نظام پلیسی وجود نداشت (پیگولاسکایا، ۱۳۵۳: ۲۱۸). شهرهای دوره ساسانی در اراضی متعلق به پادشاه می‌باشد و نظارت و مراقبت اداری آن و حوزه روستاهای مربوط به آن به‌وسیله مامورین و گماشتگان پادشاه انجام می‌شد (دیاکانوف، ۱۳۸۲: ۳۲۰-۳۲۱).

یکی از ویژگی‌های مهم در ارتباط با شهرسازی و امور شهری به‌وجود آمدن تشکیلات اداری جدیدی بود که وظیفه نظارت بر امور شهری را در دوره ساسانیان عهده‌دار بود. این مقام را (شهرب) می‌نامیدند. وظیفه او نظارت بر شهرهای شاهی بود. شهرب‌ها اداره شهر و حتی حومه شهر را چه از نظر اقتصادی و چه از لحاظ اداری برعهده داشتند. موقعی که شاه از قدرت و اقتدار کافی برخوردار بود. شهرسازی در زمان او نیز گسترش می‌یافت. به‌طور مثال: زمانی که پس از شاپور دوم، پادشاهان تحت تأثیر اشراف درآمدند، موضوع سیاست شهرسازی دچار بحران گردید؛ فقط پس از دومین بار که

قباد به سلطنت رسید، تناسب قوا به نفع نفوذ و قدرت پادشاه تغییر کرد و شهرهای جدیدی به وسیله پادشاه مذکور و پادشاهانی چون انوشیروان و خسرو پرویز ساخته شد (پیگولوسکایا، ۳۲۱).

ج) عوامل فرهنگی

در بررسی رویکرد فرهنگی شهرسازی ساسانی و اشکانی اصل تحلیل را بر وجه هنری شهرسازی این دو سلسله قرار داده شده است؛ از یک سو استفاده از مصالح خاص و بوم آورد در شهرسازی نکته کلیدی است. از سوی دیگر، ابداعات مهم هنری معماری چون طاق، ایوان، گنبد در ساخت مهم ترین بناهای دو سلسله قابل اشاره است. مهم ترین برنامه پارتیان در رویکرد فرهنگی هنری خصوصاً معماری و شهرسازی دوری جستن از فرهنگ هلنیستی و توجه به هنر پارت بود؛ اما در دوره های نخستین سلطنت اشکانیان شهرهایی احداث شد که برخی با تأثیرپذیری از شیوه های هلنیستی برپا شده بود که شکل آن با نقشه شطرنجی بود که در آن گذرگاهها بر هم عمودند و به سبک معمول هیپودام احداث می شد. بدین گونه صدها واحد متساوی زمین فراهم می شد که مردم براساس عدالت و دموکراسی آن ها را تصاحب می کردند.

در خصوص بعضی از شهرهای اشکانی نقشه دیگری به کار رفته که بیشتر به دایره می ماند (مالکوم کالج، ۱۳۸۰: ۱۰۳-۱۰۴). مزیت آن این است که از فضای دایره وار می توان آسان تر از چهارگوش دفاع کرد و نیز بارو کشیدن آن هم آسان تر است.

نفوذهای گوناگون که در تشکیل معماری اشکانی دخالت داشت نه تنها متعدد بلکه گاهی دارای اصول مخالف بودند مسائل مشکل کار معمار عبارت بود از به کار گرفتن اصول یونانی و نیز مصالح آن ها که کاملاً با مصالح بومی متفاوت بود (گیرشمن، ۱۳۹۱: ۱۲۴-۱۲۵). طبق تحقیقات انجام شده پلان شهرهای اشکانی بسیار متنوع بوده است. گستردگی و بزرگی قلمرو اشکانیان وجود سلاویق و روش های متفاوت در معماری و عوامل مؤثر در ساخت و سازهای معماری و شهرسازی از جمله شرایط اقلیمی و آب و هوایی و دسترسی به منابع و مواد اولیه برای ساخت بنا از دلایل متنوع بودن پلان شهرهای اشکانی است (حاجی زاده، ۱۴). معماری ساسانی دنباله معماری هخامنشی و اشکانی است و هنرمندان این دوره، تلاش کردند آثار و سبک معماری یونانی را رها کنند و به اصل معماری ایرانی بازگردند و آن را پرورش دهند. در دوره ساسانیان مکتب جدیدی در معماری ایران به وجود آمد که نه تنها مشخصه معماری عصر ساسانی بود بلکه اساس معماری اسلامی هم از آن شکل گرفت. احداث پوشش گنبدی با آجر و پایه های سنگی و ستون که از ملات سنگ و گچ ساخته شده بودند؛ اغلب به دیوارها متصل می شدند؛ طاق های آجری گنبدی بر فراز چهار ضلعی و ایجاد تالارهای بزرگ و ایوان های با طاق ضربی که مهم ترین ویژگی معماری ساسانی به شمار می آمد (انصاری، ۱۳۵۰: ۱۲۲). جداکردن ساسانیان از اشکانیان ممکن نیست. در واقع روند تحولی پیگیر وجود دارد که از هخامنشیان و اشکانیان تا ساسانیان کشیده می شود. این نه تنها برای تاریخ، بلکه در مورد هنر نیز صدق می کند. این تداوم مانع از آن نیست که مثلاً روی «شکل تمام رخ» در هنر اشکانی خیلی بیشتر از هنر ساسانی تکیه شود. علاقه هنرمندان هر دوره مثلاً برای نقش برجسته صخره ای و نیز موضوع های پیکرنگاری مثل اعطای قدرت چه سوار بر اسب و چه پیاده و همچنین سایر مشابهات چنین استمراری را نشان می دهد» (شیپمان: ۱۰۸).

در اینکه معماری و شهرسازی ساسانی از عناصر هنری اشکانی و ملل همسایه متأثر بوده تردیدی نیست اما با توجه به بررسی های که توسط محققان و علاقه مندان به فرهنگ و هنر معماری ایران انجام گرفته معماری این دوره، ضمن تأثیرپذیری از فرهنگ های مختلف بیشتر دنباله معماری پارتی و در نهایت احیاکننده سنت های معماری ایرانی است و

از این جهت، صرف‌نظر از گنبد‌های ساسانی تفاوت چندانی میان بناهای ساسانی و اشکانی به چشم نمی‌خورد. ضمن اینکه مقدمه گنبدسازی این دوره را نیز باید با توجه به آثار کوه خواجه سیستان در دوره اشکانی یافت» (تقوی‌نژاد دیلمی، ۱۳۶۶: ۱۲۴).

هرچند اشکانیان سعی در حذف و کم‌رنگ کردن هنر هلنی یونانی که وامدار سلسله سلوکیان بود، کردند اما تأثیرات این شیوه معماری در سال‌های نخستین حکمرانی پارتیان انکارنشده است. پارتیان تمام توجه خود را به شیوه معماری پارتی معطوف کردند که خود ریشه در معماری هخامنشی داشت. اگرچه میان معماری ساسانی و هخامنشی تفاوت‌هایی وجود دارد که بارزترین این تفاوت‌ها در اختلاف فضاهای داخلی کاخ‌های دو دوره می‌باشد (انصاری، ۱۳۶۱). در مجموع ساسانیان به‌صورت کاملاً باورمند از معماری هخامنشی و پارتی بهره‌مند شدند. به عقیده پوپ، جزئیات معماری تزئین کاخ‌های هخامنشی در تخت جمشید بدون شک با قصد هوشیارانه‌ای از ایجاد احساس همبستگی میان دو سلسله به عاریت گرفته شدند. در میان چنین جزئیاتی گچ‌بری قالبی مجوف دیده می‌شود که اصلاً از مصر اقتباس شده و در سردرها یا طاقچه‌های پارتی - ساسانی به‌کار رفته است. بنابراین در اصل ساسانیان هرچند شکل‌های مهم اشکانی را توسعه دادند و بدان بهره‌ای با ارزشی از خود بخشیدند. مقارن آن نفوذ شکل‌های اشکانی نخستین را که به‌طور عمده با عظمت هخامنشی مربوط می‌شود تأیید کردند (عیسی، ۱۳۶۳: ۵۴).

نتیجه‌گیری

در یک جمع‌بندی نهایی درخصوص مقایسه شهرسازی در دوره اشکانی و ساسانی می‌توان به این نکات اصلی توجه کرد. شهرسازی در دوره ساسانی و اشکانی از یک منحنی روبه‌رشد تبعیت نمی‌کند و به‌فراخور زمان و مکان، قدرت و ناتوانی پادشاهان و عملکرد سیاسی همسایگان امپراطوری دچار شدت و ضعف شده است. استفاده از مصالح بوم‌آورد خصوصاً در دوره پارتی و ابداع تکنیک طاق و قوس به‌جای سقف در شهرسازی؛ ساخت ویلاها و ساختمان‌های متعدد با دارابودن حیاط مرکزی که یادگار معماری آشوری و سنت رایج در منطقه میان‌رودان است و اشاره مستقیم و به معماری درون‌گرای ایرانی دارد از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگی این دوره محسوب می‌شود. در این میان تأثیرپذیری از سبک معماری پارتی و احداث آتشکده‌های چهارطاقی همین‌طور استفاده از مصالح گچ و بهره‌برداری از آن در گچ‌بری‌های مثال‌زدنی ساسانی که در کاخ‌ها و آتشکده‌های مذهبی کاربرد داشت؛ به‌عنوان شناسنامه معماری فرهنگی ساسانیان قابل اشاره می‌باشد.

اداره شهرها و مراکز اداری تحت نظر آن‌ها که شامل ده‌ها، روستاها و بخش‌های کشاورزی و دامداری می‌شد. در دو دوره اشکانی و ساسانی متفاوت بود. تمرکز دولت مرکزی بر ایالات تحت‌نظر شاهنشاهی ساسانی با نحوه اداره امپراطوری پارتی که در برخی ایالات استقلال نسبی سیاسی وجود داشت متفاوت بود. این مسئله در شهرسازی دوره ساسانی و تمرکز بر ساخت شهرهای جدید که در ناحیه جنوب و جنوب غربی فلات ایران قرار داشتند و تحت نظارت مستقیم شاهنشاهی ساسانی بودند قابل مشاهده است. در ناحیه‌های شمالی و به‌خصوص سواحل دریای خزر با توجه به امکانات گسترده جهت مصالح ساخت‌وساز این امر چندان قوت و بروزی ندارد. این مسئله در دوره پارتی با صورتی متفاوت قابل بررسی است. ازسویی خواستگاه برآمدن اشکانیان ایالات شرقی و شمالی بود. شهر نیسا اولین و مهم‌ترین شهری بود که در دوره اولیه فرمانروایی پارتیان احداث و مرمت شد. از سویی دیگر، اشکانیان در ابتدای تشکیل امپراطوری خود با غلبه دولتی بیگانه و فرهنگی غیر ایرانی، مواجه بودند که با تلاش‌های فراوان موفق به حذف سلطه فرهنگی و سیاسی ایشان یعنی سلوکیان شدند. تسلط بر شهرهای ساخته‌شده ایشان و احداث شهرهای جدید که با فرم کلی دایره شکل

گرفته از مهم‌ترین اقدامات شهرسازی اشکانی است. در این فرم جدید شهرسازی، مدل شطرنجی شهرها که قالبی یونانی داشت، جهت حفاظت و دفاع آسان‌تر به فرم دایره‌ای تغییر شکل داد، تدابیر ویژه‌ای جهت حراست از آن به‌عمل می‌آمد. آخرین نکته در این جمع‌بندی وجود دو طبقه مهم اجتماعی در ساختار شهر است که نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در نحوه اداره شهرها و شکل ظاهری آن داشتند؛ نظامیان و دیوانیان که به‌عنوان نمایندگان سلطنت در شهرها قلمداد می‌شدند. ساخت‌وساز و تجدید بناهای کهن، گسترده و تقویت فضای حراست از شهر که دژها و باروها از آن جمله‌اند. شکل‌گیری ساختمان‌های اداری، اصناف و مدیریت داخلی شهر در نهایت ساخت و ترمیم پادگان‌های نظامی با رویکرد حفاظتی - تهاجمی، اقتصادی و تجاری که این ساختار در مدل‌های مختلف شهری قابل اشاره و مشاهده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

کتاب‌ها

- انصاری، محمود. (۱۳۵۰). سیری در معماری ایران، تهران: هنر سرای عالی.
- اوشیدری، جهانگیر نور. (۱۳۷۹). آتش و آتشکده در آئین زرتشت، تهران: اوشیدری.
- بویس، مری. (۱۳۹۳). تاریخ کیش زرتشت، ترجمه: همایون صنعتی‌زاده، تهران: گسترده.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۲). بندهش، تهران: انتشارات توس.
- بیانی، شیرین. (۱۳۵۵). شامگاه اشکانیان و بامداد ساسانیان، دانشگاه تهران.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۴۴). ایران باستان (اشکانیان)، ترجمه: علی اصغر حکمت، تهران: ابن‌سینا.
- پیگولوسکایا. (۱۳۵۳). تاریخ ایران باستان، ترجمه: کریم کشاورز، تهران: پیام.
- پیگولوسکایا. (۱۳۶۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ج ۱، ترجمه: عنایت‌ا... رضا، تهران: علمی و فرهنگی.
- تقوی‌نژاد دیلمی، محمدرضا. (۱۳۶۶). معماری، شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان، چاپ دوم، تهران: انتشارات سیاولی، فرهنگسرا.
- خزرجی، ابودلف مسعربن‌المهلل. (۱۳۵۴). سفرنامه ابودولف در ایران، ترجمه: سید ابوالفضل طباطبائی، انتشارات تهران: زوار.
- دریایی، تورج. (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- دباکونوف، میخائیل. (۱۳۸۲). تاریخ ایران باستان، ترجمه روحی ارباب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۷۹). اوستا، جلد اول، چاپ پنجم، تهران: انتشارات مروارید.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۸۴). تاریخ اجتماعی ایران (تاریخ کهن‌ترین ملل باستانی از آغاز تا اسلام)، جلد ۱، چاپ پنجم، تهران: انتشارات نگاه.
- حاجی‌زاده، کریم؛ پورکریمی، پرویز. (۱۳۹۳). تحلیل فضای کالبدی شهرهای دوره اشکانی، همایش شهر اسلامی در دانشگاه هنر تبریز.
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۸۰). تاریخ ایران، ترجمه: محمد تقی فخرداعی گیلانی، تهران: وزارت فرهنگی و هنر.
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۶۶). بیشاپور و شهرهای ایران، جلد دوم، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۷). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: امیرکبیر.
- سرافراز، علی‌اکبر؛ فیروزمندی، بهمن؛ محسنی، حسین و سروقدی، محمدجعفر. (۱۳۹۱). باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، تهران: نشر مارلیک.
- سرافراز، علی‌اکبر؛ فیروزمندی، بهمن. (۱۳۸۱). باستانی‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی، تهران: انتشارات عفاف.
- شکی، منصور. (۱۳۸۵). نظام طبقاتی در عصر ساسانی؛ ترجمه: حسین کیان‌راد، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، تهران: سخن.
- شهیدی، حسین. (۱۳۶۵). چهارسو و نگرشی کوتاه بر تاریخ و جغرافیای تاریخی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شیپمان، کلاوس. (۱۳۸۴). مبانی تاریخ پارتیان، ترجمه: هوشنگ صادقی، تهران: سمت.

- شیپمن، کلاوس. (۱۳۹۰). مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه: کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات فرزانه روز.
- شکوئی، حسین. (۱۳۷۳). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، تهران: سمت.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- فلاح فر، سعید. (۱۳۷۹). فرهنگ و اژه‌های معماری سنتی ایران، تهران: انتشارات کامیاب.
- عیسی، بهنام. (۱۳۶۳). معماری ایرانی، ج ۱، تهران: انتشارات مجرد.
- کالج، مالکوم. (۱۳۸۰). پارتیان، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، تهران: هیرمند.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۷۴). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه: رشید یاسمی، تهران: ابن‌سینا.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۹۱). هنر ایران پارت و ساسانی، ترجمه: بهرام فره‌وشی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- گیمن، دوشن. (۱۳۷۵). دین ایران باستان، ترجمه: رؤیا منجم، تهران: انتشارات فکر روز.
- محمدی‌فر، یعقوب. (۱۳۸۷). باستان‌شناسی و هنر اشکانی، تهران: سمت.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۴۷). تاریخ اجتماعی در دوران اشکانی، تهران: انتشارات دانشسرای عالی.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۵۴). نامه تنسر به گشنسب شاه، تهران: انتشارات خوارزمی.
- موسوی، سید احمد. (۱۳۷۴). دژ شهرهای گرد ایرانی در عصر اوستا، در مجموعه مقالات کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان، ج ۱، سازمان میراث فرهنگی.
- مجته‌زاده، غلامحسین. (۱۳۷۷). برنامه‌ریزی شهری در ایران، تهران: دانشگاه پیام نور.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۸۱). نزهه‌القلوب، وحق محمد دبیرسیاقی، قزوین: حدیث امروز.
- مولتون، جیمز هوپ. (۱۳۸۴). گنجینه مغان، ترجمه: تیمور قادری، تهران: امیرکبیر.
- وندن برگ، لوئی. (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه: عیسی بهنام، تهران: دانشگاه تهران.
- ورجاوند، پرویز. (۱۳۶۶). شهرسازی و شهرنشینی در ایران. به کوشش یوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی.
- هرمان، جورجینا. (۱۳۷۳). تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه: مهرداد وحدتی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

مقالات

- احمدی، حسین؛ شکفته، عاطفه. (۱۳۹۰). «نزئینات گچبری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران، فصلنامه ادبیات و هنر دینی»، شماره ۴.
- انصاری، جمال. (۱۳۶۶). «گچبری دوران ساسانی و تأثیر آن در هنرهای اسلامی»، فصلنامه هنر، شماره ۱، صص ۳۲-۱۰.
- سلطانی، علی؛ نامداران، احمدعلی. (۱۳۸۹). «بررسی تأثیر نیروهای مختلف در شکل‌گیری فضای شهری»، هویت شهر، ص ۱۲۵.
- سجادی، علی. (۱۳۷۴). «هنر گچبری در معماری اسلامی ایران»، فصلنامه علمی، هنری و فرهنگی اثر، سازمان میراث فرهنگی کشور، شماره ۴، صص ۱۲-۱.
- طرفداری، علیمحمد. (۱۳۹۵). سیری در جایگاه دولت شهرهای یونانی در نظام حکومتی اشکانیان، تاریخ‌نگار، شماره ۱۰.
- کاوسی، مژگان. (۱۳۹۶). فلسفه پیدایش چارطاقی و آتش‌نایش، مطالعات هنر و فرهنگ، شماره ۴، ص ۸۴.

محمدی، محمود. (۱۳۷۹). «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی، برنامه‌ریزی فضایی - کالبدی، راهبردی جدید در توسعه و بهره‌وری بهینه موقوفات»، وقف میراث جاودان، ش ۲.

منابع لاتین

Canepa, P.M. (۲۰۱۷). The Two Eyes of the Earth Art and Ritual of kingship between Rome and Sasanian Iran, United States of America, University of California Press

Cordera, L., & Ricciardi, R.V. (۲۰۰۰). The Hatra project, A Proposal for the Creation of Database Comprising the Whole of City's Archaeological Records, Italy, Torino University, PP ۱۹-۲۷.

Hansman, J., & David, S. (۱۹۷۴). excavations at shahr, I qumis ۱۹۷۱, journal of the royal Asiatic society of great Britain and Ireland no ۱, pp ۱۷

H. T. Bakker (۱۹۸۲). Iconography of religions, cranningen, rijksuniversiteit, institute. Pp ۷

Keall, J.E. (۲۰۰۸). Achaemenian, Parthian, and Sasanian Persian Civilizations, Encyclopedia of Archaeology, ۸۱۹-۸۲۷.

Miller, D. (۱۹۹۳). The roman near east. ۳۱ B. C. A. D london: havard university press- pp ۳۲۹.

Moqimzade, Z. (۲۰۱۷). Comparative Comparison of City and Urbanism during Sassanid Period in Iran and the Ancient Roman. Journal of History Culture and Art Research, ۶(۱), ۶۶۸-۶۸۴

